

GAZELMERKEZLİKLASİKNAZIM ŞEKİLLERİNİN

ÖĞRETİMİ

Halil ÇELTİK*

Özet

Şiir, divan edebiyatında “*vezinli ve kafiye* söz” olarak tanımlanır. Dolayısıyla “*vezin ve kafiye*”, divan şiirinin vazgeçilmez iki temel ögesidir.

Mısraların belirli bir kafiye örgüsüyle tekrarı “*kafiye düzeni*”ni, kafiye düzeninin tekrarı “*nazım birimi*”ni, nazım biriminin tekrarı da “*nazım şekli*”ni oluşturur. Nazım şekli, manzum metnin “*şekil, biçim, form, tip*” gibi kelimelerle de karşılanan fizikî yapısıdır.

Nazım şeklinin öğretiminde, öncelikle nazım şeklini oluşturan temel öğelerin belirlenmesi gerekir. Burada, nazım şeklini belirleyen temel öğelere değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kafiye düzeni, nazım birimi, nazım şekli, divan şiiri, öğretim

Giriş

Nazım şekilleri öğretilirken bir manzumenin biçimi, vezin ve kafiye yardımıyla belirlenmeye çalışılmaktadır. Divan şiirinde rubâî, tuyug; halk şiirinde divan, semai, selis gibi şiirlerin şekli, vezin yardımıyla tespit edilmektedir. Kaside şekilce gazelden farksızken nesip, methiye, fahriye, dua gibi konu bölümlenmeleriyle iki şiir birbirinden ayrılmaktadır. Oysa şiirlerin şeklini belirleyen vezin veya konu değil; kafiye düzenidir.

Vezin Nazım Şeklini Belirler mi?

Doğru bir şekilde en az iki mısra üzerinde tespit edilebilen “*vezin*”, mısraların uzunluğunu belirler. Mısraın uzunluğu bir ile dört tef'ile arasında değişir. Meselâ bir mısra “*mefâilün*” veya “*mefâilün mefâilün feülün*” ya da “*müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün*” vb. kalıplarda bir veya dört tef'ilelik uzunluklara sahip olabilir. Vezin değişimiyle mısradaki ses değerleri ve mısra uzunluğu değişir. Ancak vezin değişimi nazım şeklini değil, mısra

uzunluğunu değiştirir. Aynı vezinle gazel, kıta, rubâî, muhammes, tercî-bent vs. herhangi bir nazım şekli oluşturulabilir. Nitekim rubâî kalıpları diye bilinen vezinlerle gazel, kıta gibi şiirler de yazılmıřtır¹.

şu şiirlerin veznini bir tarafa bırakarak dış yapısına (şekline, görüntüsüne, biçimine) bakalım:

şekil: Tuyug; Kafiye: a a b a

Ey benim gönlümü alan **gözleri**

Vay benim bağrımı dilen **sözleri**

Ben şikâyet kimden edem ey habîb

Özleridir özleridir **özleri**

(Nesîmî, 1990, 437/320)

şekil: Rubâî; Kafiye: a a b a

Her dil ki esîr-i gam-ı hicrân **olmaz**

şâyeste-i zevk-i vasl-ı cânân **olmaz**

Her derd ki var var dermânı velî

Bî-derdlerin derdine dermân **olmaz**

(Fuzûlî, 1990, 320/29)

Bunlar, “aa xa” kafiyesiyle meydana getirilmiş dörder mısralık veya ikişer beyitlik manzumelerdir. Vezinleri farklıdır; fakat, kafiye düzenleri, yani şekli belirleyen dış yapıları, görüntüleri aynıdır. Aşağıdaki kafiye şemasından da anlaşılacağı üzere bunlar, aynı nazım şeklinin ürünleridir. Üstelik bu vezinlerle gazel, murabba gibi başka şekillerde şiirler de yazılmıştır:

Rubâî/tuyug

———— a

———— a

———— x/b

———— a

Manzumenin şekli, bir fincana; vezni ise bu fincanın şekline benzetilebilir. Fincanın şekli onu küçük veya büyük fincan yapar; ama sūrahi yapmaz. Şiirin vezni de böyledir; vezin değişmekle şiirin kafiyesi, dolayısıyla dış yapısı değişmez. Vezninden dolayı bir gazel mesnevîye, mesnevî muhammese dönüşmez.

Şekil öğretiminde veznin nazım şeklini belirleyici bir unsur olarak kullanılmasından vazgeçilmelidir. Vezin, şekli ortaya koyuyorsa halk şiirindeki semai, satranç, divan gibi manzumelerle divan şiirindeki rubâî ve tuyug dışındaki şiirlerin de vezin yardımıyla birbirinden ayrılması gerekirdi. Vezin şekli belirleseydi, her vezne göre bir şiir şekli ortaya çıkardı.

Birincisinde rubâî vezni kullanılan farklı vezinde, aynı nazım şekliyle (gazel) yazılmış şu iki örnek, konuyu somut bir şekilde açıklayabilir:

Mef'ûlü mefâîlü mefâîlün fâ

Bir dilde ki aşkın odu ola peydâ

Hâşâ ki sivâ yanmaya hâşâk-âsâ

Her katresi gûyâ ki bir âteş-pâre

Aşk âteşini göz yaşı etmez itfâ

Dilde ola mı tâb-ı celâle tâkat

Envâr-ı cemâle døyemezken cânâ

Olmasa eğer mâye-i aşkın humda
Dünyâya salar mıydı bu şûru sahbâ

Bir câm araya dem gele şâyet sâkî
Dök hûn-ı dili şîşeyi pâk et Yahyâ
(Yahyâ, 2001, 25/1)

Feilâtün feilâtün felâtün feilün
Acı çek ister isen lezzet-i zevk-i ukbâ
Telh-kâm olduğıçün ma'den-i dürdür deryâ

Yeridir deyü yerinde yeri terk eyler isen
Gökler el üzre tutarlar seni mânend-i semâ

Çehreni eyler isen zerd riyâzetle eğer
Kapasın iki cihânı nitekim kâh-rübâ

Yak vücûdun ki şeref bula metâı kadrin
Satılır artuğa damga ile çün her kâlâ

Münhanî oldu Hayâlî çekeli bâr-ı gamı
Âlemi varlığa erdi olalı kâmeti lâ
(Hayâlî, 1992, 89/1)

Örneklerden de açıkça anlaşılacağı gibi, vezin, bu nazım şekillerinin dış yapısını belirleyici değildir. Her iki şiirin de şekli, kafiye'nin belirlediği dış yapısı, "aa xa xa ... / aa ba ca ..." biçiminde uzayıp giden fizikî özellikleri aynıdır. Üstelik iki beyitlik şiirlerin veznine bakarak acaba rubâî mi, tuyug mu diye şüphe edilirken beş veya daha fazla uzunluktaki bir şiirin veznine bakmadan gazel deniliverir. Eğer bu şiir biraz daha uzunsa, bu defa, bir kısmı okunarak acaba nesip, methiye, fahriye gibi bölümleri var mı; kaside olabilir mi diye araştırmaya girilir. Oysa şekil, manzumenin dış görüntüsüdür ve bunu ortaya koyan da kafiye düzenidir. Vezin daha çok mısra uzunluğunu, âhengini ve seçilecek kelimeleri; konu ise türü belirler; ama ne vezin, ne de konu kafiye düzenini ve dolayısıyla da nazım şeklini belirleyici ölçüler değildir.

Kafiye ve Nazım Birimi

Divan şiiri vezin ve kafiye'nin şiirin olmazsa olmaz şartı kabul eder. Vezin ve kafiye, en az iki birim arasındaki bir karşılaştırmayla tespit edilebilir. Tek mısradaki kafiye bulunamayacağı gibi, doğru bir şekilde vezin tespiti de mümkün değildir. Meselâ "feilâtün feilâtün feilâtün feilün" veznindeki bir mısra, biraz imâlelerle fâilâtün veznine de uyabilir. Bu mısra'nın gerçekte hangi vezinde olduğu, aynı şiir içindeki ikinci mısra ile karşılaştırılarak bulunabilir. Bu nedenle divan şiiri nazım birimleri en az iki mısradan başlar. İki mısralık birimin adı "*beyit*"; üç veya daha fazla mısralık nazım biriminin adı ise "*bent*"tir. Bent nazım birimi dikkatle incelendiğinde, beyit nazım biriminin belirli oranlarda genişlemesiyle bendin ortaya çıktığı anlaşılır.

Buradaki beyit-bent ilişkisi, sayı düzeniyle yakından ilgilidir. Nesne veya kavramlar, sayıları bakımından, tek, çift ve çok olarak sınıflandırılabilirler. Tek, birim olup onun tekrarıyla çift veya çok denilen gruplar ortaya çıkar. Tek, bir; çift, iki; çok ise üç veya daha fazla miktardan oluşur. Buna göre nazım birimini oluşturan mısralar; tek, çift veya çok olur. Bu tek, çift veya çok mısralık nazım birimlerinin kendilerini en az iki defa tekrar etmeleriyle nazım şekilleri meydana gelir. Nazım şeklinin ortaya çıkması için nazım biriminin kendisini bir defa tekrarı yeterlidir. İşlenen konuya göre birim kendisini özellikle mesnevilerde on binlerce defa tekrar edebilir; ama iki nazım birimi, nazım şeklinin oluşumu ve şeklin belirlenmesi için yeterlidir. Gazel 5-15, kaside 9-33 beyit olur şeklindeki sınırlamalar gerçekçi değildir (İlaydın, 1964, 104-106; Tahirü'l-Mevlevî, 1973, 84; Çavuşoğlu, 1986, 20; Dilçin, 1986, 88; İpekten, 1994, 7, 28; Aydemir, 2002, 133-168).

Gazel Merkezli Şekiller

Gazel, divan şiirinde temel nazım şeklidir. Diğer nazım şekilleri gazele göre tarif edilip öğretilir. Nitekim kasidenin tanımı yapılırken "*gazel kafiyesinde*" diye devam eden bir söyleyişle gazel merkeze alınır. Terbi', tahmis gibi sonradan murabba veya muhammes vb. şekillere dönüştürme işlemi de genellikle gazel merkezli tanımlanır. "*Bir gazelin beyitlerine ikişer mısra eklenerek murabba yapmaya terbi', üçer mısra ekleyerek muhammes yapmaya*

tahmis... denir" şeklindeki ifadeler, bu manzumelerin gazel merkezli olarak ele alındığının birer göstergesidir².

Gazelin kafiye düzeni "*aa xa xa xa... / aa ba ca da...*"dır. Gazelin ilk beyti kat' edildiğinde (kesilip atıldığında), kesilmiş anlamında "*kıt'a / kıta*" denilen nazım şekli meydana gelir. Kıtanın "*xa xa xa... / ba ca da ...*" düzenindeki kafiye yapısı, tabloda açıkça görüleceği üzere, gazelin ikinci beytinden başlayıp devam eder.

Yukarıdaki tek, çift ve çok sayı düzeniyle de bağlantılı olarak, nasıl ki beyit biriminin mısra sayısı artınca bent birimi meydana geliyorsa, beyit esasına dayalı gazelin mısra sayıları artınca da bentteki mısra sayısına göre isim verilen murabba, muhammes, müseddes gibi musammat nazım şekilleri ortaya çıkar. Musammat şekillerin bent biriminde mısra sayısı fazla olduğu için, birim sonlarında tekrar ederek tek kafiyeliliği meydana getiren mısralar, bir yerine iki tane de olabilir. Buna göre de vasıta mısraının tek veya çift oluşu bakımından iki temel musammat şekil meydana gelir.

Gazelin genişlemesiyle ortaya çıkan ve dörtlü-dörderli, beşli-beşerli gibi anlamlara gelen murabba, muhammes vb. musammatların isimleri, doğrudan şekli ifade eder. Gazel, kaside, rubâî ve tuyug ile aslında bir nazım şekli olmaktan ziyade bütün nazım şekillerinin ortak adı olan "nazm" isimli şiirlerin matlaları bulunmadığında, hepsinin adı sadece kıta olur. Bunlardan rubâî dışında kalanlar, aslında şekli değil, tür veya konuyu gösteren isimlerdir. Bunların hepsi, adı konulmamış bir şeklin türevleri, varyantları, çeşitleridir. Dolayısıyla bunların ortak şekil adı, ikili-ikişerli anlamına gelen "müsennâ" olabilir. Bunların matlasız yazılınca sadece kıta adını almaları da bunun bir delilidir.

Şekil tablolarıyla aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, beyit ve bent arasındaki ilişki, birimdeki mısra sayısının belirli oranlarda genişlemesine dayanır. Beyit veya bent nazım birimi de musarra (aa) ya da müfret (xa/ba) kafiyeli iki tipten meydana gelir. Nazım birimi beyit olan tek kafiyeli şekillerin ilk birimi matla ise gazel ve çeşitleri; müfret ise kıta nazım şekli ortaya çıkar. Bu iki şeklin nazım birimi belirli oranlarda genişletildiğinde, ilk birimi matla olanlar bentteki mısra sayısına göre murabba, muhammes... gibi şekil adlarını alır; ilk birim matla değilse nazım şeklinin adı terci-bent olur. Gazel nasıl ki ilk beyti (matla) atıldığında kıta nazım şekline dönüşüyorsa, tek kafiyeli bentlerden oluşan bir musammat da ilk bendi atıldığında terci-bent nazım şekline dönüşür.

Bentteki mısra sayısına göre isim alan bu tek kafiyeli musammat şekiller, vasıta mısraının özelliğine göre müzdeviç veya mütekerrir olmak üzere iki çeşittir. Dolayısıyla kıtanın gazel ve çeşitlerinden meydana geldiği gibi, terci-bent de tek kafiyeli musammat şekillerden meydana geldiği için, terci-bentin de müzdeviç veya mütekerrir çeşitlerinin bulunması ve vasıta mısralarının da tek veya çift olması mümkündür (Kurnaz-Çeltik, 2005, 487-538).

Örnek Metinler

Manzumenin şekli iki nazım birimiyle anlaşılabilirliğinden, yazının hacmini arttırmamak için, murabba dışındaki musammat örneklerin ilk ve son bentleri verilmiştir.

Şekil: Murabba, Kafiye: aaaA bbbA

Senden bilirim yok bana bir fâide ey **gül**

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bülbül**

Etsem de abestir sitem-i hâre **tahammül**

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bülbül**

Ellerle o zevk etti ben âteşlere *yandım*

Çektim o kadar cevr ü cefâsın ki *usandım*

Derlerdi kabûl etmez idim şimdi *inandım*

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bülbül**

Senden güzelim çâre bana kat'-ı *emeldir*

Etsen dahi ülfet demem ellerle *haleldir*

Ağyâr ile gezsensin de gücenmem ki *meseldir*

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bülbül**

Gördüm açılırken bu seher goncağı *hâra*

Sordum n'ola bu cevr ü cefâ bülbül-i *zâra*

Bir âh çekip hasret ile dedi ne *çâre*

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bülbül**

Bîgâne-edâdır bilir ol âfeti *herkes*

Ümmîd-i visâl eyleme ondan emelin *kes*

Bîhûde yere âh u efgân eyleme *Nevres*

Gül yağını eller sürünür çatlasa **bûlbûl**

(Nevres, 1290, 93-94)

Şekil: Müseddes, Kafiye: aaaaAA bbbbAA

Ölürsem zahm-ı tîğ-i hûn-feşân-ı şeh-**suvârımla**

Ten-i mecrûhumu yun âb-ı çeşm-i **cûybârımla**

Ser-i kûyunda defn eylen ki derd-i aşk-ı **yârımla**

Diyem ahbâba emvât olıcak feryâd u **zârımla**

Eğer haşr olmaz isem ol kıyâmet-kad **nigârımla**

Gezem mahşerde göğsüm döğerek seng-i **mezârımla**

...

Tabîbâ eyledim niyyet dil-i bîmâr u zârımda

Mecâlim kalmayıp Sânî gibi cism-i nizârımda

Müeyesser olıcak ölmek bana kûy-ı nigârımda

Diyem yârâna bu beyti yazın seng-i mezârımda

Eğer haşr olmaz isem ol kıyâmet-kad *nigârımla*

Gezem mahşerde göğsüm döğerek seng-i **mezârımla**

(Tam metni 5 benttir. Bkz. Tarlan, 1949, 4/101-102)

Şekil: Terci-bent (Tardiye), Kafiye: bbbba cccca

Hoş geldin eyâ berîd-i *cânân*

Bahşet bana bir nüvîd-i *cânân*

Cân ola fedâ-yı ıyd-ı *cânân*

Bîsûd olan mı ümîd-i *cânân*

Yârin bize bir selâmı **yok mu**

...

Dil hayret-i gamla lâl *kaldı*

Gâlib gibi bî-mecâl *kaldı*

Gönderdiğim arz-ı hâl *kaldı*

El-ân bir ihtimâl *kaldı*

İnsâfın o yerde nâmı **yok mu**

(Tam metni 6 benttir. Bkz. Şeyh Gâlib, 1992, 253-254)

Şekil: Terci-bent, Kafiye: bbbAA cccAA

Şu'lelenip derd ü gam u *ıztırâb*

Etti gönül mülkünü yek-ser *harâb*

Âteş-i hecr eyledi bağrım *kebâb*

Âh mine'l-aşkı ve **hâlâtihî**

Ahraka kalbi bi-**harârâtihî**

...

Gün-be-gün Esrâr'a bir efsûn *eder*

Bağrını hûn eşkini Ceyhûn *eder*

Hâlini gittikçe diğér-gûn *eder*

Âh mine'l-aşkî ve **hâlâtîhi**

Ahraka kalbi bi-**harârâtîhi**

(Tam metni 6 benttir. Bkz. Esrar Dede, 1998, 252/16)

Sonuç

Veznin şekli belirlemek gibi bir görevi bulunmamaktadır. Nazım şeklini belirleyen ölçü, kafiye düzenidir. Nazım şekli öğretiminde öncelikle kafiye düzeni ve nazım birimine dikkat çekmek gerekir.

Tek kafiye şekillerden beyit birimiyle yazılanların ilk beyti matla olanlar gazel; müfret olanlar kıtadır. Gazel, kaside, rubâî ve tuyug isimli şiirler arasında, kafiye düzeni ve nazım birimi bakımından şekli değiştirecek farklılıklar bulunmamaktadır. Dolayısıyla şekil öğretiminde bu şiirlerin gazelden farklı şekiller değil onun çeşitleri olduğuna vurgu yapılabilir.

Gazel ve çeşitleri (kaside, rubâî, tuyug) ile kıta arasındaki ilişkiye dikkat edilmelidir. Musammat şekillerin gazelden türediği belirtildikten sonra, gazel-kıta arasındaki bağlantı gibi, musammatlar ve terci-bent arasındaki ilişki açıklanabilir ve böylece terci-bent ile diğer nazım şekilleri birbirine karıştırılmadan daha kolay ve daha kısa sürede öğretilir.

Kaynakça

AYDEMİR, Yaşar (1995), *XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatında Kaside*, Gazi Ü. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

AYDEMİR, Yaşar (2002), "Türk Edebiyatında Kaside", *Bilig*, 22 (Yaz).

CENGİZ, Halil Erdoğan (1986), "Divan Şiirinde Musammatlar", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1986), "Kaside", *Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, S. 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).

ÇETİNKAYA (Aktaş), Mürüvvet (1996), *Türk Edebiyatında Murabba*, Gazi Ü. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- DİLÇİN, Cem (1986), "Divan Şiirinde Gazel", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).
- ERDOĞAN, Mustafa (2002), *Türk Edebiyatında Muhammes*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Esrar Dede (1998), Osman Horata, *Esrar Dede Hayatı Eserleri Şiir Dünyası ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Fuzûlî (1990), *Fuzûlî Divanı*, Haz. Kenan Akyüz ve diğerleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Hayâlî (1992), Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İLAYDIN, Hikmet (1964), *Türk Edebiyatında Nazım*, 4. bs., İstanbul.
- İPEKTEN, Halûk (1994), *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KESKİN, Ayşe Gülay (1994), *Klasik Türk Edebiyatında Kaside Nazım Şekli (XIII-XIV-XV. Asırlar)*, Gazi Ü., S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KURNAZ, Cemâl-Halil Çeltik (2005), "Klasik Nazım Şekillerinin Oluşumu ve Sistematiği", *Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay Armağan Kitabı*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Nâbî (1997), Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divanı I-II*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Nâilî (1990), *Nâilî Divanı*, Haz. Halûk İpekten, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Nesîmî (1990), *Nesîmî Divanı*, Haz. Hüseyin Ayan, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Nevres (1290), *Divan*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Şeyh Gâlib (1992), *Hüsn ü Aşk*, Haz. Orhan Okay-Hüseyin Ayan, Dergâh Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- Tahirü'l-Mevlevî (Tahir Olgun) (1973), *Edebiyat Lügati*, Haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (1949), *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şiiri-Revânî-Hayretî-Hâverî-Ahî-Peyâmî-Sânî*, Fasikül 4, İstanbul.
- Yahyâ (2001), Hasan Kavruk, *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı*, MEB Yayınları, Ankara.
- YILDIZ, Recai (1996), *Türk Edebiyatında Terkîb-Bend ve Tercî-Bendler (XIII-XVI. yy)*, Gazi Ü. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

TEACHING OF GAZEL CENTERED

CLASSICAL VERSE UNITS

Halil ÇELTİK*

Abstract

Poem is described as “word with meter and rhyme” in Divan Literature. For this reason, meter and rhyme are the two indispensable components of Divan poetry.

The repetition of lines constitutes “rhyme order”, the repetition of rhyme order constitutes “verse unit”, and the repetition of verse unit constitutes “verse shape”. In fact, verse shape is the cover of written in verse which is defined with shape, type, form.

In the teaching of verse shape, first of all main component which is forming verse shape should be known. In this article, these main components which determine verse shape are explained.

Key Words: Rhyme order, verse unit, verse shape, Divan poetry, education